

РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПЕРЕДОДНЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Російська історіографія Другої світової пострадянської доби позначена інтенсивними зусиллями у всіх напрямках наукового пошуку. Особливо плідним в цьому плані став 2006 рік. Одне тільки видавництво «Яуза» (Москва) опублікувало кілька наукових праць з різних проблем 2-ї Світової війни. Суто «баталістичне» спрямування належать монографії М. Мельтюхова, З. Перслегіна, М. Солоніна, В. Абрамова¹.

В різних наукових збірниках були опубліковані статті В. Невежина, М. Мельтюхова, Ю. Фельштинського, І. Павлової, Д. Хмельницького, Р. Іванова, М. Мягкова, Є. Кулькова, О. Ржешевського та ін.

Багато військово-політичних подій, що передували Великій Вітчизняній війні, стали об'єктом жвавої дискусії в російській історіографії, в ході якої до наукового обігу введено велику кількість нових, ще донедавна таємних документів, з'явилося багато досліджень, в яких більш об'єктивно висвітлювався цей період російської і світової історії. В результаті нині очевидно, що створена ще в радянський період концепція подій 1939–1941 рр., потребує суттєвої модернізації.

Перебудова в російській історіографії почалася з кінця 80-х років зі створення комісії ЦК КПРС з питань міжнародної політики на чолі з О. Яковлевим. Підсумки роботи комісії О. Яковлев доповів II з'їзду народних депутатів і за його доповіддю з'їзд ухвалив спеціальний документ «Про політичну і правову оцінку радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 року». Комісія О. Яковлева не вийшла за рамки обговорення й оцінки договору як міжнародно-правового документа. Договір не був поставлений в історичний контекст, і ніяких принципових висновків про наслідки цього договору у той час зроблено не було.

У дискусіях того часу з питань політичної і правової оцінки радянсько-німецького договору про ненапад висловлювалися думки про те, що, уклавши цей договір, обидві держави несуть однакову відповідальність за початок Другої світової війни. Проте такі думки радянська історіографія відкинула автоматично, фактично без аргументів. М. Семиряга, автор книги «Таємниці сталінської дипломатії» і один з найвидатніших радянських учених з питань Другої світової війни, з цього приводу зауважив: «Твердження про рівну відповідальність СРСР та Німеччини за розв'язання Другої світової війни тільки тому, що в них існував «однаковий тоталітарний режим», не можна вважати переконливим. Головну відповідальність за цей міжнародний злочин все ж таки несе правляча верхівка гітлерівської Німеччини. Свою частку відповідальності радянське керівництво несе за те, що підписанням договору про ненапад з Німеччиною воно створило певні умови, які сприяли розв'язуванню війни Гітлером»². Концепція М. Семиряги видається більш визначеною, ніж позиція істориків, яких представляє А. Орлов³. Останній репрезентує ту частину науковців, що намагається частину відповідальності за розв'язання війни покласти і на західні демократії, які не змогли забезпечити створення системи колективної небезпеки.

Відносний спокій в середовищі російських воєнних істориків зруйнувала публікація російською мовою книг В. Суворова (В. Резуна), який поставив під сумнів те, що в СРСР раніше ніколи і ніким не ставилося під сумнів. Відомий російський історик І. Павлова наголошувала: «Публікація книг Суворова розділила істориків на дві нерівні групи. Переважна більшість — історики зі стажем та іменами, які в своїх роботах «освячували» просталінську концепцію війни. Працюючи багато років під егідою Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР, вони не змогли прийняти навіть тієї половинчастої правди про війну, яка стала надбанням офіційної гласності. Про це свідчить спроба підготувати нову, 10-томну «Історію Великої Вітчизняної війни радянського народу», яка провалилася. Але і ті воєнні історики, які (як, наприклад, А. Мерцалов і Л. Мерцалова) різко критикують Сталіна і сталінізм за неготовність радянських військ до початку війни, за некомпетентність і свавілля, аморальність і жорстокість, виявилися не готові до того, щоб спокійно обговорювати концепції В. Суворова.

Пояснити це можна лише тим, що суворовська концепція ламала не тільки тривалу історіографічну традицію, але і завдавала удару по особистих відчуттях і уявленнях про війну. Тим більше, що багато воєнних істориків, таких як А. Мерцалов, самі були її учасниками. Це не просто неприйняття, але і небажання зрозуміти. Книги В. Суворова, на їх думку, не заслуговують розгорнутих рецензій воєнних істориків, тому що «за допомогою «криголамів» здійснюється кон'юнктурний перегляд найважливіших моментів вітчизняної і світової історії», кидається «тінь на реальні історичні факти, які давно і з наукової точки зору бездоганно встановлені світовою історіографією»⁴.

Тим часом неупереджене вивчення наявних документів передодня війни призвело до появи статей В. Данилова і М. Мельтюхова⁵. Основний висновок, до якого прийшов Данилов, полягав у визнанні, того, що радянське керівництво планувало почати війну нищівним наступом, але випустило з уваги багато питань організації надійної оборони країни. Саме цими помилками і «прорахунками» пояснюються великі невдачі Червоної армії на початку війни.

Що стосується статті Мельтюхова, то рішення про її публікацію ухвалювалося на спеціальному засіданні редколегії журналу «Отечественная история», на якому також виявилось різке неприйняття концепції підготовки СРСР до нападу на Німеччину з боку істориків Ю. Полякова, В. Дмитренка, В. Бовикіна, В. Федорова та ін.⁶ Поляков, не звертаючи уваги на велику кількість очевидних фактів, відмовлявся визнавати агресію дії СРСР з приєднання Прибалтики, Західної України і Західної Білорусі, Бессарабії і звинувачував Мельтюхова в тенденційності. Дмитренко був переконаний в тому, що обговорювати в науковому журналі книгу «Суворова просто непристойно».

Мельтюхов торкнувся версії про «превентивну війну» Німеччини проти СРСР. Він навів визначення превентивних дій, дане німецьким істориком А. Хільгрубером. Превентивна війна — це «військові дії, які робляться для попередження дій супротивника, готового до нападу або вже того, який почав воєнні дії, шляхом власного наступу». Для цього потрібно перш за все знати про наміри супротивника. На думку Мельтюхова, ані Німеччина, ані СРСР не розраховували на наступ супротивника, таким чином, і теза про превентивні дії у даному випадку не може бути застосованою. Більш того, він вважає, що «версія про превентивну війну взагалі не має нічого спільного з історичною наукою, а є чисто пропагандистською тезою для виправдання власних дій»⁷.

У 1995 р. в Росії урочисто відзначалося 50-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною і закінчення Другої світової війни. Цього ювілейного року з'явилася величезна кількість публікацій. Були опубліковані статті Ю. Афанасєва, М. Гарєєва, Ю. Горькова, В. Данилова, Г. Куманьова, М. Мельтюхова,

В. Небезина, С. Случа і ін.⁸ котрі продемонстрували рівень свободи, якого досягли російські історики.

Російська історіографія активно розвивалася через зіткнення прямо протилежних точок зору. Відбулась широка дискусія довкола питання чи готував Сталін наступальну війну проти Гітлера?

Разом зі статтями А. Афанасьєва, З. Григорьєва, М. Ніколаєва, С. Ісайкіна, А. і Л. Мерцалових у збірнику був представлений альтернативний погляд на події передодня війни Б. Петрова, В. Кисельова, В. Данілова, М. Мельтюхова, В. Небезина. Поставлені перед цілим рядом очевидних фактів прихильники офіційної концепції були вимушені, принаймні, визнати, що «проблема взаємозв'язку воєнної доктрини з технічною політикою в СРСР завжди була білою плямою для суспільства...», що «порівняно з Заходом у нас видана надто мала кількість книг, присвячених цій темі»⁹.

Найрадикальніші висновки містилися в статті М. Нікітіна. На підставі ідеологічних документів травня–червня 1941 р. автор прийшов до висновку про те, що «основною метою СРСР було розширення «фронту соціалізму» на максимально можливу територію, в ідеалі на всю Європу. На думку Москви, обстановка сприяла здійсненню цього завдання. Окупація Німеччиною більшої частини континенту, затяжна, безперспективна війна, зростання незадоволеності населення окупованих країн, розпиленість сил вермахту на різних фронтах, близький японо-американський конфлікт — все це давало радянському керівництву унікальний шанс раптовим ударом розгромити Німеччину і «звільнити» Європу від «загниваючого капіталізму». Цієї меті і була присвячена вся діяльність радянського керівництва в 1939–1941 рр.

«Таким чином, — вважає автор, — наміри радянського керівництва в травні — червні 1941 р., встановлювані на основі історичних документів, значно відрізняються від тих, які нам підносить вітчизняна історіографія. Отже, є неправильною вся і так не дуже струнка концепція передісторії Великої Вітчизняної війни, оскільки вона не відповідає відомим фактам і документам. Тому вже зараз основним завданням вітчизняної науки є створення нової концепції історії радянського періоду взагалі і подій 1939–1941 рр. зокрема»¹⁰.

Проте подальший розвиток історіографічної ситуації показав, якою далекою є російська історична наука від того, щоб визнати цей факт. У 1995 р. в Росії відбулися конференції, у тому числі спеціально присвячені передодню війни. На міжнародній конференції в Москві, яка була організована Інститутом загальної історії РАН спільно з Інститутом Каммінгса з досліджень Росії і країн Східної Європи при Тель-Авівському університеті, «переважна більшість — практично всі — виступаючі спростовували версію Суворова й інших авторів, поставивши під сумнів сам їх метод підходу до аналізу подій»¹¹. Учасники наукового семінару в Новосибірську, організованого місцевим товариством «Меморіал», навпаки, висловилися за очищення історії від ідеологічного камуфляжу. Одним з учасників семінару — В. Дорошенком — здійснено аналіз промови Сталіна 19 серпня 1939 р., яким переконливо доведено, що текст цієї промови, «при всіх можливих викривленнях, і повинен бути прийнятий як один з основоположних документів з історії Другої світової війни»¹² і дає можливості зрозуміти справжні геополітичні наміри вождя.

Особливої уваги в даному контексті заслуговують дві настановні статті — директора Інституту загальної історії РАН А. Чубарьяна і директора Інституту російської історії РАН А. Сахарова, які за традицією, що йде з радянських часів, визначали можливі межі історичного пошуку, і об'єктивно позначали ті труднощі, які ще необхідно долати на шляху до істини. Основний висновок статті Чубарьяна зводився до того, що «Сталін в ті тривожні місяці боявся навіть думати про напад Німеччини і про початок війни»¹³.

Стаття А. Сахарова «Війна і радянська дипломатія: 1939–1945 рр.» більшою мірою відповідала вимогам часу і враховувала результати історіографії, досягнуті за останні роки. Сахаров офіційно визнав існуюче дотепер прагнення «створити і укріпити державно-ідеологічні міфи, визнати неправими тих, хто намагається проникнути або хоча б приблизно з'ясувати істинне значення подій, які відбувалися в кінці 30-х — першій половині 40-х років, зберегти над ними завісу державної таємниці, що абсолютно неприйнятне з погляду історика»¹⁴. Далі Сахаров визнав факт виступу Сталіна на засіданні Політбюро 19 серпня 1939 р., процитувавши уривок з нього і пославшись при цьому (правда, глухо!) на грудневий номер журналу «Новый мир» за 1994 р. Найважливішим фактом було також підтвердження А. Сахаровим, на відміну від А. Чубарьяна, тези про те, що «за всіма об'єктивними даними, до середини 1941 р. перевага сил майже з усіх параметрів була на стороні Радянського Союзу»¹⁵.

Проте серйозні заперечення викликає загальний об'єктивістський підхід Сахарова до оцінки радянської дипломатії в 1939–1941 рр.: «Це була прагматична, глобалістська дипломатія, яка базувалася на принципах спадкоємності з політикою старої Росії і яка доповнювалася до того ж певними революційно-ідеологічними розрахунками більшовицького керівництва. Захищати і виправдовувати її, як це робила протягом довгих років радянська історіографія, або засуджувати і викривати її, як, скажімо, це робить в своїх книгах В. Суворов, абсолютно безглуздо. Мораль тут ні до чого. В політиці є лише результати — перемоги або поразки. Такою була і радянська політика, і дипломатія тих літ»¹⁶. Уникнути етичної оцінки дій сталінської влади неможливо, а спроби ці завжди мають під собою реальну основу, і, як правило, такий об'єктивістський підхід веде до виправдання дій влади.

До певною міри етапною стала видана в 1996 р. Російським державним гуманітарним університетом під редакцією Ю. Афанасьєва книга «Інша війна: 1939–1945», яка об'єднала сучасних авторів, відомих своїми новими підходами до вивчення не тільки передодня, але всього періоду Другої світової війни. В цій книзі в основному перевидані статті В. Данилова, М. Мельтюхова, В. Небезина, Ю. Горькова, А. Печонкіна і ін.

Проте, в тому ж році на фоні хвилі апологетичної літератури про Сталіна став помітним відступ від досягнутого в освітленні передодня війни. Символом цього відступу стала ілюстрація до публікації Ю. Горькова і Ю. Сьоміна «Кінець глобальної брехні. (Оперативні плани західних прикордонних військових округів 1941 року свідчать: СРСР не готувався до нападу на Німеччину»¹⁷. Це плакат часів війни під назвою «Червоної Армії мітла нечисть вимете дотла!». Серед цієї «нечисті» — і книга В. Суворова «Криголам».

Знаками відступу є фактично негативна рецензія А. Васильєва на книгу «Інша війна: 1939–1945», опублікована в 1997 р. в журналі «Вопроса истории» (№ 7), і нові публікації Г. Городецького. У відповідь на передрук промови Сталіна 19 серпня 1939 р. німецьким тижневиком «Die Welt» (12 липня 1996 р.) Г. Городецький у котрий раз назвав цю промову фальсифікацією. У повній суперечності з відомими сьогодні історичними фактами він продовжує наполягати на тому, що в дні, які передували підписанню радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 р., Сталін «більш ніж коли-небудь дотримувався своєї традиційної оборонної політики», що він не «висував ніяких територіальних претензій, а хотів лише взаємних германорадянських гарантій недоторканності Балтійських країн»¹⁸.

В такому ж дусі витримані книга В. Сиполса «Таємниці дипломатичні. Переддень Великої Вітчизняної. 1939–1941» (М., 1997) і рецензія на неї А. Орлова, в якій міститься досить показова висока оцінка того, що «книгу

пронизує полеміка з кон'юнктурними трактуваннями історії 1939–1941 рр., які на хвилі нестримної критики історії СРСР кінця 80-х — початку 90-х років запанували в пострадянській історіографії». Показова і логіка заперечень як Сиполса, так і підтримуючого його рецензента. Виявляється, ідея секретних протоколів і розділу «сфер впливу» вперше з'явилася не в радянсько-німецькому договорі про ненапад, а в ході таємних англо-німецьких переговорів і в англійських пропозиціях СРСР про гарантії країн Прибалтики.

В цьому ж році вийшла книга В. Невежина «Синдром наступальної війни. Радянська пропаганда напередодні «священних боїв», 1939–1941 рр.», яка є систематизованим результатом його попередніх досліджень. На основі великого фактичного матеріалу Невежин дійшов висновку про те, що «Сталін не відділяв національних інтересів країни від кінцевої стратегічної мети — знищення «капіталістичного оточення». Наприкінці 30-х років більшовицьке керівництво вже не розглядало саму по собі «світову революцію» як головний інструмент для досягнення цієї мети. Місію знищення ворожого «буржуазного світу» повинна була узяти на себе за задумом Сталіна, Червона Армія»¹⁹.

Сам же Невежин, завершуючи розділ про сталінські виступи 5 травня 1941 р., робить висновок про те, що «для найближчого ж сталінського оточення все сказане тоді «вождем» на урочистих зборах і на прийомі (банкеті) було не «містифікацією» і не «дезинформацією», а прямим керівництвом до дії»²⁰.

Даючи оцінку «Криголаму», Невежин зазначає. «Російськими істориками було зауважено, що В. Суворов (В. Б. Резун) слабо використовує документальну базу, зловживає домислами, тенденційно цитує мемуарну літературу, яка сама по собі вимагає ретельного джерелознавського аналізу, перекручує факти, довільно трактує події. Західні учені також пред'явили великі претензії до автора книги «Криголам». Так, Б. Бонвеч відніс її до цілком певного жанру літератури, в якій є видимим прагнення зняти з Німеччини провину за напад на СРСР»²¹. Дісталось в цьому контексті і тим західним дослідникам, які солідаризувалися в своїх висновках з В. Суворовим — Р. Гілессену, В. Мазеру, Е. Топічу, І. Хоффману.

Справжній знавець сталінських виступів Невежин викладає свої зауваження до книги «Інша війна: 1939–1945». На його думку, Ю. Афанасьєв необгрунтовано спробував поставити промову Сталіна 5 травня 1941 р. «в один ряд зі сталінськими промовами, нібито виголошеними на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 р. і на головній Військовій нараді 14 травня 1941 р.». Джерело, на підставі якого була зроблена публікація промови Сталіна на Політбюро 19 серпня 1939 р., додає далі Невежин, «вимагає критичного аналізу».

Важливим для розуміння позиції ученого є розділ, написаний М. Мельтюховим, у книзі «Радянське суспільство: виникнення, розвиток, історичний фінал. Т. 1. Від озброєного повстання в Петербурзі до другої наддержави світу» (М., 1997). Розділ має красномовну назву — «Крики про оборону — це вуаль», яка є фразою Сталіна, сказаною ним 1 жовтня 1938 р. на нараді пропагандистів Москви і Ленінграда, тоді ж записану секретарем ЦК А. Ждановим в своєму блокноті. Характерно, що Жданов виділив цю фразу як ключову, таку що розкриває справжні уявлення Сталіна про зовнішньополітичну місію Радянської держави²². Але, з іншого боку, аналізуючи статті авторів, які зібрані в книзі «Інша війна: 1939–1945» і фактично є дискусією на тему «Чи готував Сталін наступальну війну?», Мельтюхов звернув увагу на те, що «автори оспорожують не стільки вірогідність (або необхідність) попереджуючого наступу СРСР, скільки можливість його здійснення саме в 1941 р. В усякому разі, зіставлення згаданих статей, опублікованих в одній книзі і які відображають на перший погляд протилежні точки зору, є корисним. Це допомагає краще зрозуміти причини і характер катастрофи, яка відбулася в 1941 р. і яка кінець кінцем була органічно пов'язана з природою сталінського режиму»²³.

Акцент на питанні про можливість здійснення наступу СРСР в 1941 р. — це не більше ніж спроба відвести дискусію від з'ясування реальних дій Сталіна з підготовки до війни. Ця ж тенденція виразно виявилася і на засіданні асоціації істориків Другої світової війни в грудні 1997 р., на якій обговорювалась спеціальна доповідь М. Мельтюхова²⁴. На одному фланзі були доповідач і історик В. Невезин, який підтримав його, а на іншому — старійшини військової історичної науки В. Анфілов, М. Гареев, Ю. Горьков, А. Орлов, О. Ржешевський та ін., для яких «історія — наука політична», а історик, на їх думку, «необхідно завжди пам'ятати про інтереси своєї держави і піклуватися про розсудливість покоління, які вступають у життя»²⁵. Дискусія, продемонструвала те, що історикам демократичного напрямку не вдалося відтіснити або скільки-небудь помітно потіснити істориків прокомуністичного напрямку. Останні, зберігши свої позиції в інституційній системі пострадянської науки, перейшли до реваншу, який власне наукового значення не має. Проте він виявляє помітний вплив на визначальні тенденції історичної науки в Росії і, безумовно позначиться на підготовці нового покоління істориків. Процеси, які відбуваються в пострадянській історичній науці, пов'язані з загальними політичними процесами в країні. Демократизація не вдалася навіть в історії, та і не могла вдатися за наявного співвідношення сил. Якби прокомуністичний реванш отримав хоча б відсіч з боку світової історичної науки, але і тут склалася парадоксальна ситуація: західні історики не тільки формально контактують з прокомуністичними істориками, але і підтримують їх концептуально. Російським історикам демократичного напрямку доведеться проявити не тільки терпіння, але й відвагу.

Видання в 1998 р. міжнародною фундацією «Демократія» збірника документів «1941 рік» (у 2-х книгах) не ставить крапку в дослідженні цієї теми, як вважає той же Л. Безименський, інтерв'ю з яким під знаменною назвою «Правда про 22 червня» з'явилося 18 червня 1998 р. в газеті «Комсомольська правда». В збірнику опубліковані документи, які до самого останнього часу були недоступні і зберігалися в таких архівосховищах, як Архів Президента, Архів зовнішньої політики, Архів Служби зовнішньої розвідки, Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації та ін. При всій своїй незаперечній важливості ці документи самі по собі не можуть дати прямих відповідей на поставлені питання. Саме це і передбачав Сталін, який особисто контролював комплектування свого архіву, що становить сьогодні основу Архіву Президента. От чому «документація, яка міститься в особистих архівах Сталіна і Молотова, є виключно важливим, але не вичерпним джерелом»²⁶.

Вельми показовий є і той принциповий факт, який виявився в ході підготовки збірника, що, «на відміну від сучасної інформації про можливе політичне зближення, матеріали про відновлення економічних зв'язків між СРСР і Німеччиною — досить обширні...»²⁷ Сталін не випадково залишав в своєму архіві в основному матеріали про економічне співробітництво з Німеччиною, неначе знав психологію вихованих у створеній ним країні істориків. І дійсно висновок з'явився: «Наше припущення про ініціативну роль економічного чинника ще вимагає додаткового дослідження, але і зараз воно має враховуватися при оцінці аргументу про «вимушений характер» домовленостей 1939 р.»²⁸.

Етапною в плані розвитку сучасної російської історіографії є стаття З. Белосової і Д. Наджафова. Д. Наджафов підкреслив: «Швидше за все, радянські керівники дійсно повірили в свою революційну місію, ставлячи знак рівності між інтересами соціалістичного Радянського Союзу і «корінними (по термінології марксиста) інтересами» народів інших країн, маючи намір в потрібний момент виступити в ролі визволителя цих народів від ярма капіталізму. На практиці так званий пролетарський інтернаціоналізм СРСР звівся до відвертого націоналізму (в його радянській, націонал-більшовицькій версії), тоді як базовою

складовою Другої світової війни з самого початку був захист свободи і демократії від наступу сил тоталітаризму»²⁹.

У 2000 р. була видана монографія Р. Іванова «Сталін і союзники. 1941–1945 рр.»³⁰. Автор досліджує історичну специфіку передвоєнного і воєнного періоду. Іванов намагається об'єктивно розглядати конкретні діяння Сталіна, дає оцінку його внеску в економічний і воєнний прогрес країни, яка стала за найкоротший історичний термін індустріально розвинутою державою. Разом з тим автор показує, яку страшну ціну довелося заплатити народу за цей прогрес: розкуркулювання примусова колективізація сільського господарства і індустріалізація країни, терор 30-х років. (с. 7–48).

У 2001 р. побачила світ книга «Війна 1941–1945 рр. Факти і документи» під редакцією Є. Кулькова, М. Мягкова, О. Ржешевського³¹. Появу книги слід розглядати в контексті не стихаючої вже ціле десятиріччя дискусії, спровокованої відомими публікаціями про відповідальність Радянського Союзу за розв'язування Другої світової війни. Автори книги — учені Центру історії воєн і геополітики Інституту загальної історії РАН — зуміли заявити власну позицію в цій дискусії, хоча вона й несе певні відбитки традиційних уявлень про геополітику і цивілізаційні процеси в контексті Другої світової війни.

Матеріал книги взагалі спонукає до обережності в оцінці значущості для Гітлера «антикомуністичної складової» його курсу. Вони дають ствердну відповідь на питання: чи можна запобігти Другій світовій війні, а потім і нападу Німеччини на СРСР. Проте, констатують історики, для створення з Москвою коаліції, здатної запобігти війні і стримати агресорів (система колективної безпеки), у західних країн не вистачало політичної волі і необхідної пережбачливості. Спроби направити гітлерівську агресію на схід дорого обійшлися їм самим. Як пишуть автори, політичне і воєнне керівництво СРСР не зуміло виробити реалістичний план ведення війни, по суті залишивши невіршеними кардинальні питання великої стратегії, чи слід завдавати попереджуючого удару по супротивнику, який підготувався до кидка через держкордон і якими будуть рубежі оборони і дії військ у разі раптового нападу.

У 2000 р. в Москві вийшла книга відомого М. Мельтюхова «Втрачений шанс Сталіна»³² про спробу СРСР захопити Європу в 1939–1941 рр. Більшість фахівців високо оцінила цю наукову працю, відзначаючи професіоналізм автора, добру джерельну базу, використання засекречених радянських архівів. Мельтюхов уміло використовує різні методи дослідження з детальним опрацюванням ключових питань. В книзі зроблений висновок про те, що війна виникла через економічні суперечності між наддержавами.

В новій книзі «Визвольний похід Сталіна»³³ М. Мельтюхова, вперше всебічно і вичерпно, на основі розсекречених документів відновлена справжня історія найдовшої в радянській історії, територіальної суперечки, — від окупації Бессарабії «боярською Румунією» в 1938 році до визвольного походу 1940 р., Велика Вітчизняна війна почалася не 22 червня 1941 р., а майже двома роками раніше, коли Сталін вирішив повернути до складу імперії обширні землі, відторгнуті від Росії після революції. В числі цих територій була і Бессарабія. Існує гіпотеза, що саме після цього визвольного походу Гітлер ухвалив остаточне рішення про напад на СРСР, причому румунським військам відводилася в агресії не остання роль.

С. Переслегін — автор монографії «Друга світова війна: війна між реальностями», виданої в 2006 році, також зупиняється на аналізі економічних причин, які породили Другу світову війну³⁴. В ній міститься перекоплива відповідь на найгостріші, та суперечливі питання: чи міг Радянський Союз відбити наступ супротивника, не пропустити німецькі війська до Москви і Сталінграда? Чи існувала у німців стратегія, яка дозволяла їм домогтися розгрому

СРСР вже в 1941 році? Відповідь в обох випадках ствердна: така стратегія існувала. Так, Радянський Союз міг відбити німецький наступ малою кров'ю. Автор книги визнає нерозривну єдність «історичної правди» і «міфу», аналізує минуле, спираючись на цю єдність, С. Переслегін виходить з того, що історія принципово альтернативна, і далеко не завжди Поточна реальність складається з найвірогідніших подій. Нездійснені варіанти, можливості, які не стали дійсністю, продовжують існувати, утворюючи «підсвідомість» історичного процесу, «дерево варіантів» того Теперішнього Часу, в якому ми живемо. Ця «історична підсвідомість» впливає на нас, утворюючи, може, контекст, а може бекграунд світу, в якому ми живемо.

У 2006 р. була опублікована книга М. Солоніна «22 червня або коли почалася Велика Вітчизняна війна?»³⁵. Автор по-новому розглядає початковий період війни між Німеччиною і Радянським Союзом. На основі, виявлених засекречених документів і матеріалів, а також аналізу науково-історичної і мемуарної літератури автор спростовує старі й нові міфи, про причини катастрофічних поразок Червоної армії в перші місяці війни, дає об'єктивне, глибоко аргументоване трактування ходу воєнних подій. Першорядна увага надається впливу «людського чинника», який є стрижньовою проблемою книги. Радянській стороні не вистачало, відповідальності, організованості, дисципліни і мужності у прийнятті рішень. Німецька педантичність і організованість дозволяли вирішувати проблеми більш грамотно і ефективно.

І. Павлова у свою чергу робить висновок: «Таким чином, не дивлячись на очевидні успіхи у пошуку правди про переддень Великої Вітчизняної війни, створення його об'єктивної історії вимагає прояснення ще багатьох принципових моментів. Відстоювання концепції посткомуністичного великодержавності, що захищає агресивні прагнення Сталіна, веде не тільки до спотвореного висвітлення ключових поворотів його політики, а й не може дати відповіді на таке найважливіше питання: чому Червона армія, не дивлячись на свою багатократну перевагу, зазнала такої нищівної поразки в 1941 р. Міркувань про фатальний прорахунок радянського керівництва і неготовності військ до створення суцільного фронту оборони тут недостатньо. Подібного роду питання взагалі не вписуються в цю концепцію, бо це вже питання не про геополітичні плани Сталіна, а про ставлення мільйонів червоноармійців до створеного ним режиму»³⁶.

У 2005 р. з'явилося друге видання масштабного проекту «Мировые войны XX века» під загальним керівництвом О. Ржешевського³⁷. Два останні томи 4-томника присвячені подіям Другої світової війни, причому т. 3 — історичний нарис, а т. 4 — підбірка документів і матеріалів, що не є дзеркальним відображенням структури та змісту нарисів. З урахуванням того, щодо підготовки проекту залучено провідних фахівців Інституту всесвітньої історії та Інституту російської історії РАН, а також Інституту воєнної історії МО РФ, видання може претендувати на репрезентацію офіційної версії Другої світової війни. Власне, в цьому й переконує текст історичних нарисів та характер відібраних для публікації документів.

Стисло аналізуючи книгу, легко помітити, що вона містить «охоронну» концепцію війни, яка проглядається і у визначенні призвідників найбільшого збройного конфлікту в історії людства, і в оцінці складних явищ міжнародного життя 30–40-х рр. XX ст. Вже сам заголовок підрозділу, присвяченого діям радянського уряду в 1939 р. не залишає сумнівів щодо позиції автора — «СРСР: зміщення геостратегічних позицій» (О. Орлов). А тези про те, що Німеччина з перших днів війни «почала активно підштовхувати СРСР до співучасті у воєнних діях проти Польщі», чи те, що «німецький блицкриг у Польщі виявився повною несподіванкою ... для Радянського союзу» (с. 86) повторюють стару схему. Ані введення радянських військ у Польщу, ані

«Зимова війна» з Фінляндією не отримують визначення «агресія». І вже завершальним штрихом звучить твердження, що «восени 1939 р. радянський уряд, діючи в рамках, визначених таємним протоколом, прагнули в той самий час дотримуватися зовнішньо норм міжнародного права» (с. 89).

Наступні розділи (з III до VIII) виконані у більш сучасному ключі й позначені спробами висвітлити основні міжнародні події в рамках війни, а також розкрити такі питання як людський вимір і психологія війни, втрати й ціна перемоги, конструювання нового світового устрою на завершальному етапі Другої світової війни, ленд-ліз, радянський і європейський рух Опору, окупаційна політика агресорів.

Праця залишає подвійне враження: з одного боку її відзначає широка джерельна база, а з іншого, — очікування на якісний інтелектуальний прорив у осмисленні подій Другої світової війни залишалися невиправданими.

Відомий російський історик Н. Нарочницька в книзі «За що і з ким ми воювали» пише: «Право на майбутнє має тільки той, хто поважає своє минуле. Історія завжди знаходить шлях спадкоємності, і тому її не можна розділити, не можна закреслювати в ній жодної сторінки, навіть трагічної і сумної»³⁸.

¹ Мельтюхов М. Визвольний похід Сталіна. — М., 2006. — 510 с.; Переслегин С. Вторая мировая война между реальностями — М., 2006. — 538 с.; Солонин Марк. 22 июля, или когда началась Великая Отечественная война? — М., 2006. — 509 с.; Правда Виктора Суворова. Переписывая историю Второй мировой. — М., 2006. — 349 с.; Абрамов В. Керченская катастрофа 1942 г. — М., 2006. — 349 с.

² Семиряга М. И. Тайны сталинской дипломатии 1939–1941 гг. — М., 1992. — С. 59

³ Орлов А. С. Комментарии к кн.: Уинстон Черчилль. Вторая мировая война. Кн. 1. Т. 1–2 / Сокращ. Перевод с англ. — М., 1991. — С.179, 204.

⁴ Павлова И. В. Поиски правды о кануне Второй мировой войны // Правда Виктора Суворова. — М., 2006. — С. 250–251.

⁵ Данилов В. Готовил ли Сталин нападение на Германию? // Поиск. — 1994. — № 24; Мельтюхов М. И. Споры вокруг 1941 года: опыт критического осмысления одной дискуссии // Отечественная история. — 1994. № 3.

⁶ Отечественная история. — 1994. — № 4–5. — С. 277–283.

⁷ Мельтюхов М. И. Споры вокруг 1941 года. — С. 40.

⁸ Бобылев П. Н. К какой войне готовился Генеральный штаб РККА в 1941 году? // Отечественная история. — 1995. — № 5; Война 1939–1945: два подхода. — М., 1995. — Ч. I. Под общей ред. Ю. Н. Афанасьева; Вторая мировая война. Актуальные проблемы. — М., 1995; Гареев М.А. О военной науке и военном искусстве в Великой Отечественной войне // Новая и новейшая история. — 1995. — № 2; Горьков Ю. А. Кремль. Ставка. Генштаб. — Тверь, 1995; Данилов В. Д. Сталинская стратегия начала войны // Отечественная история. — 1995. — № 3; Иванов А. Готовился ли СССР к превентивной войне? // Актуальные проблемы новой и новейшей истории. — Ульяновск, 1995; Куманев Г., Шкляр Э. До и после пакта. Советско-германские отношения в преддверии войны // Свободная мысль. — 1995. — № 2; Мельтюхов М. И. Идеологические документы мая–июня 1941 года о событиях второй мировой войны // Отечественная история. — 1995. — № 2; Он же. Правители без поданных. Как пытались экспортировать революцию // Родина. — 1995. — № 12; Он же. Советская отечественная историография предистории Великой Отечественной войны (1985–1995 гг.). Дисс. канд. ист. наук. — М., 1995; Невежин В. А. Собирался ли Сталин наступать в 1941 г. (Заметки на полях «Ледокола» Суворова) // Кентавр. — 1995. — № 1; Он же. Речь Сталина 5 мая 1941 г. и апология наступательной войны // Отечественная история. — 1995. — № 2; Печенкин А. А. Была ли возможность наступать? // Отечественная история. — 1995. — № 3; Противостояние: Очерки военно-политической конфронтации первой половины XX века / Под ред. В. А. Золотарева. — М., 1995; Случ С. З. Германско-советские отношения в 1918–1941 гг. // Славяноведение. — 1995. — № 6;

- Шевяков А. Л.* Советско-германские экономические связи в предвоенные годы // Социс. — 1995. — № 5; *Ширит К. К.* Идея мировой революции в стратегии Коминтерна // Новая и новейшая история. — 1995. — № 5, и др.
- ⁹ Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера? Незапланированная дискуссия. Сборник материалов. — М., 1995. — С. 21, 22.
- ¹⁰ Там же. — С. 146.
- ¹¹ *Чубарьян А.* Война и судьбы мира. Проблемы исторических исследований // Свободная мысль. — 1995. — № 2. — С. 52.
- ¹² *Дорошенко В. Л.* Сталинская провокация Второй мировой войны // 1939–1945. 1 сентября — 9 мая. Пятидесятилетние разгрома фашистской Германии в контексте начала Второй мировой войны. Материалы научного семинара (16 апреля 1995 г. — Новосибирск). Новосибирск, 1995. — С. 17.
- ¹³ *Чубарьян А.* Указ. соч. — С. 52.
- ¹⁴ *Сахаров А. Н.* Война и советская дипломатия: 1939–1945 гг. // Вопросы истории. — 1995. — № 7. — С. 26
- ¹⁵ Там же. — С. 29. 37
- ¹⁶ Там же. — С. 26–37.
- ¹⁷ Военно-исторический журнал. — 1996. — № 2. — С. 3.
- ¹⁸ *Городецкий Г.* Во льдах истории // Европейская газета. — 1996. — № 17–18 (сентябрь).
- ¹⁹ *Невежин В. А.* Синдром наступательной войны... // Кентавр. — 1995. — № 1. — С. 67.
- ²⁰ Там же. — С. 185.
- ²¹ Там же. — С. 12.
- ²² Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. — Т. 1: От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира. — М., 1997. — С. 291.
- ²³ Там же. — С. 319.
- ²⁴ Новая и новейшая история. — 1998. — № 6. — С. 201–208.
- ²⁵ *Мягков М. Ю.* Предвоенные оперативные планы СССР (заседание Ассоциации историков Второй мировой войны) // Война и политика... — С. 493.
- ²⁶ *Безыменский Л. А.* Советско-германские договоры 1939 г.: новые документы и старые проблемы // Новая и новейшая история. — 1998. — № 3. — С. 24.
- ²⁷ Там же. — С. 25
- ²⁸ *Белоусова З. С., Наджафов Д. Г.* Вызов капитализму: советский фактор мировой экономики // XX век. Многообразие, противоречивость, целостность. — М., 1996. — С. 54, 55.
- ²⁹ *Белоусова З. С., Наджафов Д. Г.* Вызов капитализму... // XX век. Многообразие, противоречивость, целостность. — М., 1996. — С. 54, 55.
- ³⁰ *Иванов Р. Ф.* Сталин и союзники. 1941–1945 гг. — Смоленск, 2000. — 590 с.
- ³¹ *Кульков Е. Н., Мягков М. Ю., Ржешевский О. А.* Война 1941–1945 гг. Факты и документы. — М., 2001.
- ³² *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина. // Отечественная история. — 1995. — № 2.
- ³³ *Мельтюхов М.* Освободительный поход Сталина. — М., 2006. — 510 с.
- ³⁴ *Переслегин С.* Вторая мировая война между реальностями. — М., 2006. — 544 с.
- ³⁵ *Солонин М.* 22 июня или когда началась Великая Отечественная война? — М., 2006. — 509 с.
- ³⁶ *Павлова И. В.* Поиски правды о кануне Второй мировой войны... — М., 2006. — 281 с.
- ³⁷ Мировые войны XX века. В четырех кн. Изд. второе. — Кн. 3. Вторая мировая война. Исторический очерк. — М., 2005. — 598 С.; Кн. 4. Документы и материалы — М., 677 с.
- ³⁸ *Нарочнищкая Н. А.* За что и с кем мы воевали. — М., 2005. — С. 17.